

РИМСКЕ ОПЕКЕ У ЧУКОЈЕВЦУ

У травнатом зеленилу, зрачећи сјајем давно догореле ватре, лежи наранџасто-црвена римска цигла. Почива земља на земљи — дело људских руку отргнуто од тла и сећа на давна времена када је у праскозорје људске истрије заузела своје место као материјал за производњу најразноврснијих предмета. Већ у палеолиту, дакле у време ледених доба, човек је од земље направио и прве ликове женског божанства које је требало да обезбеди основни услов за опстанак заједнице, бринући о плодности и обнављању врсте.

Земља је била и први материјал који је послужио за градњу солидних грађевина у првим насељима која су преисторијском ратару обезбеђивала дужи сигурни боравак на једном месту, у близини плодних равница које су се могле дуги низ година експлоатисати и сваке сезоне давати нове богате жетве. У неолиту југоисточне Европе бројна су насеља са веома великим кућама чији су зидови од плетери облепљени блатом пружали топло и сигурно склониште многим покољењима мирољубивих ратара, а чији су се трагови и до данас задржали као што је то случај у Ратини.

Опека води своје право порекло из великих долина Тигра и Еуфрата, где је, у условима топле и суве климе, почела градња великих архитектонских комплекса од сушене цигле прављене од смеше иловаче и битумена. Печена цигла имала је тада само декоративну улогу и у облику глеђосаних плочица. Као таква покривала је стотине квадратних метара стварајући ванредна уметничка остварења као што је капија богиње Иштар у Вавилону.

Свој развој као архитектонски — грађевински елеменат опека дугује пре свега античким Грцима и Етрурцима где узима своје право место које и ми данас познајемо. Међутим, за њено ширење у европским размерама заслужан је тек период Римског царства. Преимућство опеке над другим материјалом огледало се пре свега у томе што је задовољавало потребе брзе градитељске делатности на широј територији. Изградња војних утврђења, јавних грађевина, мостова и акведуката, а затим и потреба брзог подизања урбаних целина на новоосвојеним територијама, истиснула је опеку у први план као чврсти и трајни материјал до кога се могло доћи на било ком подручју за релативно кратко време.

Опека, односно њене варијанте и форме, је одиграла првенствену улогу у подизању утврђења на граници — римском лимесу — која се током столећа релативно често мењала било освајањем нових или губљењем већ постојећих провинција. Велики број ових пограничних утврђења, сталних војних логора и кула—

—стражара, зидан је управо од опека које су произвођене у непосредној околини. Проучавањем цигларске индустрије тог времена, данас смо у стању да тврдимо, да је у случајевима где брзина градње није дозвољавала ослањање искључиво на капацитете локалних циглана, опека била довољна са релативно велике удаљености из производних центара који су већ дуже времена функционисали.

У грађевинарству римске царске епохе, а то је време када се целокупна територија наше земље налазила у оквиру римске империје, опека се производила у више основних типова у зависности од њихове намене. За грађење зидова, по правилу се употребљавала опека у ужем смислу речи, односно правоугаона цигла са приближно стандардним димензијама, дужине око 50, ширине до 35 и дебљине три до пет сантиметара.

ПОВЕЉА
ОК ПОВЕЉА

За прекривање зграда Римљани су употребљавали црепове и то две основне врсте: TEGULAE и IMBRICES. Тегуле су равни црепови који на обе дуге стране имају по једну лајсну — крилце и могу бити правоугаоне или трапезасте форме. Ови црепови су ређани слично данашњим, на тај начин што су постављани тако да крај једног црепа поклапа почетак другог. Тако се добијала дуга стрма површина која се протезала у правцу нагиба крова, а њена ширина је одговарала ширини црепа. До ње се по истом принципу формирала следећа и то тако да су се лева крилца црепова једне и десна крилца црепова друге површине међусобно додиривала. Простор на коме су се крилца додиривала покриван је имбрексима, односно олучастим цреповима који по свом облику одговарају данашњим херамидима. На овај начин кровови би постајали непропусни за падавине.

На угловима зграда или на крају сваког реда имбрекса постављани су ANTEFIKSI, или украсни црепови који су се од имбрекса разликовали по томе што су на чеоној страни имали орнаменталну или фигуралну преставу. Најчешће су то биле палмете или главе митолошких бића.

Као посебан вид цигларске продукције јављају се такозване ХИПОКАУСТ ЦИГЛЕ по правилу кружног, ређе квадратног облика, различитих димензија. Ове цигле су служиле за изградњу канала за загревање просорија и то првенствено у римским купатилима — термама, али и у луксузним зградама јавног или приватног карактера. Но, ове опеке не исцрпљују цео асортиман римске цигларске производње, и представљају само типове који се најчешће употребљавају. Овако широка примена опеке као грађевинског материјала условила је постојање циглана не само привременог већ и трајног карактера које су се по својој функцији могле изједначити са данашњим црепо-цигланама које имају структуру читавих индустријских постројења.

Производња опеке у време Римског царства документована је археолошким налазима на основу којих се јасно могу уочити основни процеси производње и технологије печења цигле. Глина за производњу опека добијана је најчешће у непосредној близини циглане. Најпогоднија је била она врста која је већ у природном саставу садржавала веће количине кварцног песка. У случају недостатка оваквог материјала отворани су посебни копови из којих је вађена чиста иловача којој је накнадно додавана потребна количина песка. Глина је надаље морала бити добро умешена како би добила потребну еластичност. Овај процес се одвијао у плитким басенима који су укопавани у тло а затим озиђивани опеком како се материјал не би мешао са околном земљом. Након прерале глина је формирана у дрвеним калупима у жељени облик при чему су се циглари служили алаткама које по својој форми и функцији одговарају данашњим мистеријама. У влажну опеку често је утискиван печат циглане који је имао за циљ да означи произвођача. Овако припремљени ћерпич слаган је под настрешнице како би био заштићен од кише или јаког сунца и остављен је да се суши чак и до две године. Након тог времена, када би према речима Витрувија осушени ћерпич добијао чврсти-

ну и еластичност сирове коже, приступало се печењу које је вршено у за то специјално грађеним пећима.

Ове пећи грађене су из два дела. Први, подземни део састоји се од ложишта и разводника гасова. Овај део је одозго затворен РОСТРОМ која је истовремено под коморе за печење која је формирана помоћу зидова и засвођена калотом, односно бачвастим сводом. Ове пећи су по правилу правоугаоне, ређе кружног облика и на основу до сада пронађених примера широм територије некадашњег Римског царства знамо да су биле релативно великих димензија са површином и преко 30 квадратних метара. Пећи су грађене солидном техником тако да су могле да послуже за вишегодишњу употребу. Сви делови пећи грађени су од опека повезаних глином будући да је то био једини материјал који је могао да издржи вишеструко дуготрајно загревање при коме је температура у ложишту и разводнику гасова достигала и до 1700 степени целзијуса. О тако високој температури сведоче и цигле које су местимично љубичасто-плаве боје и делимично претопљене тако да су добиле стакласту превлаку. По завршеном процесу печења и хлађења, који су трајали и до три месеца, готова опека је вађена из пећи и транспортована до потрошача.

Као посебно значајно показало се проучавање печата који су утискивани у опеку пре печења. Они показују да се у време римског царства може рачунати са две врсте циглана које се баве продукцијом ширег обима, при чему се њихова основна подела врши на војне и приватне или цивилне. Праћење појаве опека са појединим војним печатима, на којима је по правилу стајала ознака легије или друге војне јединице која је радила за потребе државног монопола, у многоме је олакшала проучавање кретања римских трупа и основни је документ на бази кога се присуство одређене војне јединице на некој територији може доказати. Ови легионарски печати у себи често, поред основног имена легије, садрже и њен надимак на основу кога се време настанка опека, а тиме и грађевина у које су исте узиване може одредити са далеко већом сигурношћу. Тако на печатима можемо читати имена јединица као што су: LEGIO V ALAUDA, LEGIO I MINERVIA, CLASSIS GERMANICA, EQUITES SIRMIONENSIS или EXERCITUS PANONIAE INFERIORIS и тд. Истовремено археолошки налази легионарских цигала у зидовима појединих грађевина помаже њиховом одређивању као јавних грађевина или грађевина од општег државног интереса, будући да је употреба војних цигала била строго контролисана и спадала у систем царског монопола.

Продукти цивилних, односно приватних циглана, такође често означавани печатом са именом власника, били су употребљавани како при градњи приватних објеката односно стамбених зграда и луксузних вила, тако и при градњи државних објеката и то у свим оним случајевима када је обим послова био толико велики да државне—војне циглане нису могле да задовоље потражњу.

Овако сложена проблематика проучавања печата на опекама из појединих објеката који припадају античкој епоси, а тим више и истраживање појединих римских циглана на територији читавог Римског царства, пружа значајне податке за античку археологију а самим тим и за римску провинцијалну археологију и античку историју у нашој земљи. Нажалост, за разлику од стања и резултата истраживања у другим деловима Римског царства, као што су Италија, Швајцарска, и Немачка, у Југославији је до данас познат релативно мали број остатака римских циглана и сви подаци о римским легијама потичу претежно са опека нађених у рушевинама грађевина. За сада можемо да набројимо свега неколико сигурних налаза римских цигларских пећи међу којима свакако треба издвојити цигларски комплекс у Птују, затим пећи великих циглана у Сремској Митровици, цигларску пећ у Земуну на локалитету »Прогарски Виногради«, остатке приватне

ПОРТАЛ
ОРТОВА

циглане у Вишићима у Херцеговини и велику кружну пећ у Охрид.

У долини Западне Мораве за сада су регистроване само две римске цигларске пећи. Прва од њих налази се код Сталаћа и према досадашњим резултатима истраживања¹ треба је приписати III веку наше ере, дакле времену када је римска власт већ дуго стабилизована на Балкану. Друга пећ откривена је 1983. године на десној обали Западне Мораве, у Чукојевцу, и детаљно је истражена захваљујући средствима која су обезбедили СИЗ културе СО Краљево и Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.²

Цигларска пећ у Чукојевцу припадала је групи мањих објеката димензије 5 x 4 м и типичан је пример римских цигларских пећи. Била је саграђена на високом платоу недалеко од обале Мораве, на месту где се и данас налазе богате насlage цигларске иловаче што је гарантовало непосредни извор сировина за једну дужу продукцију, о којој уосталом говоре и подаци добијени истраживањем овог објекта.

Сама пећ је имала правоугаони облик и састојала се од два основна дела и то доњег који је играо улогу ложишта и разводника гасова и горњег, односно коморе за печење, која на жалост није била очувана. Цела субструкција пећи била је укопана у слој тла који се састоји од речног шљунка чврсто везаног наталоженим бигарским материјалом што је донекле омогућило да конструкција пећи буде модификована у циљу уштеде на грађевинском материјалу. Захваљујући томе да је пећ била као објекат непогодна за конзервацију приступљено је њеној разградњи која је омогућила детаљно проучавање грађевинског поступка. Константовано је да су градитељи, а то су у сваком случају били квалификовани цигларски мајстори, прво приступили укопавању прилазне јаме дугуљастог облика са једним вертикалним равним зидом на југоисточној страни, после чега је приступљено и укопавању простора за разводник гасова. Овај део правоугаоног облика, димензија око 4 x 4 м такође, је укопан плански и то тако што су лева и десна страна остале закошене док су предња и задња унутрашња страна укопане тако да чине вертикална платна зидова. Између прилазне јаме и простора предвиђеног за градњу пећи настао је на тај начин преградни зид кроз кога је у средњем делу отворен канал, чиме је преградни зид трансформисан у два језичаста блока. Ови испусти су затим са све три стране обложени ломљеном опеком, сировом циглом и дебелим слојем глине. Сам канал је затим пресођен опекама и на тај начин је добијено ложиште пећи које је пуњено и чишћено из прилазне јаме.

Разводник гасова у правоугаоној јами грађен је релативно упрошћено, мада у складу са технолошким захтевима које поставља овај део објекта у коме се постижу веома високе температуре. Простор, о коме је реч, био је подељен помоћу четири пара зидова који су имали облик равностраних трапеза код којих је краћа страна била окренута наниже док је дужа служила као основа за изградњу ростре. Због релативно великог оптерећења кога је ростра требало да носи, ови језичасти зидови распоређени су тако да је међу њима остављан међупростор од свега тридесетак сантиметара. Тај простор је имао улогу цугова који су обезбеђивали равномерно загревање левог и десног крила пећи. Ови цугови су одозго били поклопљени тавним цреповима—регулама а на странама ка бочним зидовима јаме били су затворени, уздуж ломљеним цреповима како би се спречило њихово евентуално засипање материјалом околног тла.

Сами језичасти зидови били су грађени помоћу опека које су наизменично ређане као и у данашњој градњи, циглом код зидова који су широки »циглу и по«. То значи да су у једном реду опеке ређане по дужини а у другом по ширини, при чему је као везивни материјал, као уосталом и код свих других делова пећи, служила иловача измешана са плевом чији су се трагови и

приликом разградње јасно оцртавали на прелому материјала.

Између језичастих зидова пружао се средином пећи главни канал, такође пресвођен опекама. Његове димензије биле су нешто мање од ширине и висине ложашта али ипак довољно да се у њега може увући мања особа која би извршила чишћење простора од наслага pepела и чађи.

О томе да је ова пећ била вишекратно употребљавана и најмање два пута президана, речито је говорило неколико, на први поглед, неважних, детаља. Ту је пре свега била чињеница да се у централном каналу налазио слој запечене глине који је имао улогу пода саме пећи. Но, исход тог пода налазио се још један слој чађи који је несумњиво говорио о претходној — старијој фази у којој пећ није имала под те се слој чађи и pepела непосредно мешао са слојем шљунка на дну темељне јаме. Другу потврду дао је последњи — четврти пар језичастих зидова. За разлику од претходна три пара који су рађени од правоугаоне цигле употребљене у сировом стању, задњи пар зидова рађен је искључиво од претходно печених опека што се јасно разазнавало како по њиховој фактури тако и по чињеници да се везивни материјал — такође иловача са плевом — релативно лако одвајао од лица опеке које је претходним печењем постајало глатко те се није јединило са везивним материјалом као што је то био случај са опекама у претходна три пара зидова. У овом задњем пару дошло се разградњом до већег броја фрагментованих опека међу којима свакако најинтересантније представљају оне на чијим се површинама, поред различитих орнамената урађених прстом на влажној глини, налазе трагови животињских шапа — највероватније пса који ће свакако дати свој допринос у познавању фауне античког поморавља.

Сигурно највећу енигму представља питање коме времену тачно припада ова римска циглана као и ко ју је и због чега баш овде подигао? У овом тренутку, када ископавање саме пећи није дало никакве детаљније податке у виду налаза керамике или другог покреног археолошког материјала помоћу кога би се могло извршити тачно датовање, тмину непознатог развија само неколико зрака које узбуђују дух истраживача и потврђују чињеницу да археолошка истраживања започета у Чукојевцу можда могу да одговоре на веома значајна питања из римске провинцијалне археологије овога краја. Ту су пре свега, веома интересантни налази великих квадратних цигли које по правилу прате значајније грађевинске објекте и при томе се употребљавају као подне цигле којима се покривају хипокаусти — односно подни системи централног грејања, који су били омиљени код Римљана. Налаз оваквих цигли сугерише да у ближој долини треба очекивати луксузније објекте, можда чак и са подним мозаицима који су готово редовна појава код грађевина за које се употребљавају вакве опеке.

Даљи значајни налаз представљају две фрагментоване опеке које су биле узидане у саму ростру пећи. Прва од њих је део тегуле са јасним отиском окованог ђона сандале која по правилу улази искључиво у састав војничке опреме. Такви примерци обуће војника не само да су очуване на ликовним представама из римске епохе већ се — мада веома ретко — јављају и као археолошки налази тамо где је састав земљишта омогућио да се органска материја сачува скоро две хиљаде година. Тако су нам на пример, из Римско-Германског музеја у Келну познати очувани примерци на чијем се ђону налази угиснут и жиг војне јединице. Али, чијој је јединици припадао војник који је цетајући или радећи на обали Западне Мораве заувек оставио отисак своје стопе на површини опеке нађеној у откопаној пећи?

Други фрагментовани цреп само је потврдио сумње да ова црепо-цигларска пећ није припадала неком локалном приватном добру или вили рустици како су Римљани називали некад веома луксузно опремљена газдинства широм Царства. Реч је, наиме, о фрагменту на коме је остао јасно оцртан рам који је некад окру-

ПРЕСТА
СЕРТОВА

живао правоугаono поље, поље печата на коме је писало име циглане. У време римске империје, само две врсте циглана функционису попут индустријских постројења и печате своје производе. То су, пре свега, војне циглане у којима су радиле одређене инжењеријске јединице које су улазиле у састав већих војних формација. Приватне официне које су печатиле опеке јављају се пак највише у трећем и четвртном веку када погпадају под неку врсту државног монопола а о њима воде бригу специјални државни службеници. И у једном и у другом случају опека из ових циглана се употребљава у градњи значајних државних објеката те су оне као такве веома индикативне. Због тога налаз ове фрагментоване опеке са жигом поставља директно питање где се на територији овог дела Србије налазе остаци грађевине за чију су градњу овде биле произвођене.

О томе да ова пећ релативно малих димензија припада неком значајнијем производном комплексу можда говори и чињеница да се свега пар стотина метара низводно, на истој левој обали Западне Мораве налазе остаци већег комплекса грађевина. Приликом сондирања започетих 1984. године³ констатовано је да се око ње налазе црепови који по свом формату одговарају онима уграђеним у саму цигларску пећ, чиме се ова два локалитета временски доводе у непосредну везу. Због чега и када је ова грађевина настрадала у великом пожару, о чему сведоче нађени трагови нагорелих кровних греда, откриће тек даљи радови на овом угроженом локалитету. Но присуство оволиког броја трагова римске културе у Чукојевцу поставља низ питања и упућује на решења многих снимки када је реч о територији која се скоро три века налазила у граничном подручју две велике царске провинције — Мезије и Далмације, или тачније од римских освајања Балкана па све до Диоклецианових реформи крајем трећег века наше ере.

Н А П О М Е Н Е

1. Резултати истраживања до сада нису детаљно публиковани; подаци потичу из прелиминарног саопштења Др Д. Минић: »Античка цигларска пећ из Сталаћа«, поднетог на VI скупу археолога Србије у Ваљеву маја 1984 године.

2. Стручну екипу су сачињавао проф. др А. Цермановић—Кузмановић испред центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, дипл. археол. С. Валовић испред археолошког одељења Народног музеја у Краљеву и аутор текста у својству спољног стручног сарадника.

3. Сондажно истраживање започело је археолошко одељење Народног музеја у Краљеву у сарадњи са Археолошким институтом из Београда и Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву у оквиру научноистраживачког пројекта »Рекогносцирање југозападне Србије« кога финансира СИЗ науке региона Краљеву. Стручну екипу су сачињавали С. Валовић, кустос Народног музеја у Краљеву и аутор текста у својству спољног стручног сарадника.